

Levande flugfångare

Om vilda fåglar som ohyresbekämpare

Ingvar Svanberg

Kyrkoherden och Linné-lärjungen Pehr Osbeck, bosatt i Hasslövs pastorat, har i ett bevarat manuskript från 1790-talet redogjort för faunans sammansättning i södra Halland vid denna tid. Av de många fåglar han räknar upp nämner han också *flygfångare* och det framgår av referensen till Linnés vetenskapliga namngivning att han därmed avser den art vi i dag känner som buskskvätta (*Saxicola rubetra*). Om *flygfångaren* antecknar han dessutom: ”Det är wäl ledsamt at föda foglar i et rum utan bur, i anseende til deras smuts, men får denna flyga lös, som här sker på et och annat bondeställe, så skiljer han huset snart wid flugor” (Osbeck 1996:53).

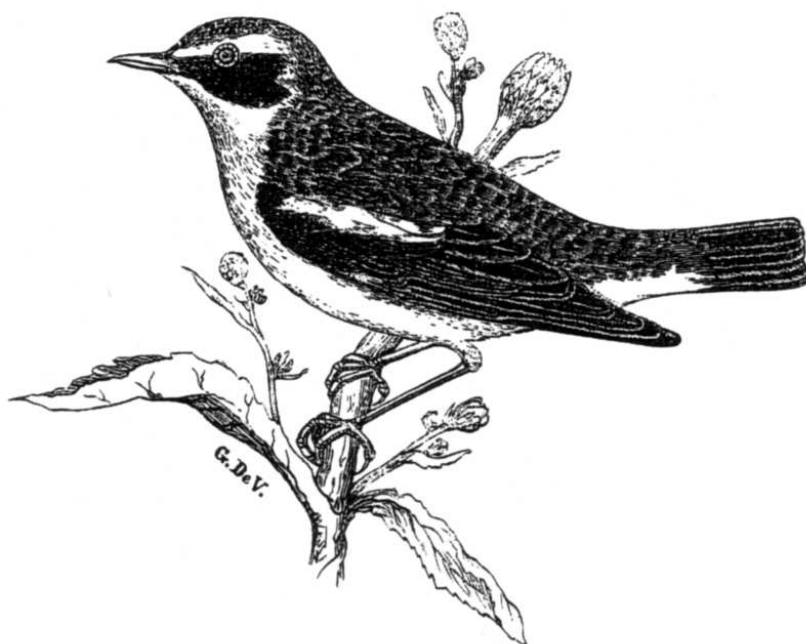
Vi har ingen anledning att betvivla Pehr Osbecks identifiering av fågelarten. Han var en omvittnat skicklig zoolog och en god iakttagare av djurlivet i Halland. Som hängiven linnean missar han inte heller tillfället att framhålla också de vilda djurens ekonomiska nytta. Denna lilla notis om buskskvättan, som också förklarar dess lokala folkliga benämning, tyder på att bondeallmogen i bygden åtminstone här och var fångade buskskvättor och släppte lös dem i stugan för att hålla efter flugor. Man kan kanske karakterisera det som en primitiv form av biologisk ohyresbekämpning. Osbeck säger förstås ingenting om hur vanligt detta var och inte heller med vilken effektivitet som flugbekämpningen gjordes. Men uppgiften är intressant och man frågar sig om det förekom även på andra håll.

Etnobiologer är förstås mer intresserade av de *biokulturella domäner* som uppstår i samspelet mellan människor och djur i specifika sammanhang, snarare än att sammanställa förteckningar över enskilda arters ekonomiska ”nytta”, som litteraturen ibland ger sken av. Det är sammanhangen och komplexiteten i relationerna som står i fokus och som ger vittnesbörd om traditionella ekologiska kunskaper (Svanberg 2004:100–101). Ohyresbekämpning kan ses som en spännande domän där människor utnyttjar olika kunskaper om såväl bytet som medlen. Att använda insektsätande småfåglar som mer eller mindre effektiva flugbekämpare i äldre tid vittnar om människors kunskaper om deras föda och fångstbeteenden.

Flugplågan

Flugor av olika taxa, men i synnerhet husflugan (*Musca domestica*), var naturligtvis ett problem i böndernas bostäder, där närheten till kreatur, ekskrementer, livsmedel och allehanda orenligheter utgjorde en gynnsam miljö för dem. ”I de små fönstren inne i stugan svävade sådana skyar av flugor, att det torde vara omöjligt därom bilda sig en fullt riktig föreställning för den, som icke sett något liknande, och så fort mat av något slag sattes fram, anfölls den ögonblickligen av hela svärmar flugor”, skriver till exempel Levi Johansson från norra Jämtland (1927:132–133).

Nog försökte allmogen med olika till buds

Buskskvätta, ur
Aug. Emil Holmgren,
Skandinaviens foglar
1/1870.

stående medel att hålla flugornas antal nere, även om det säkert var en fåfång kamp under de hetaste sommarmånaderna. Lars Levander berättar om en rad olika metoder som tillämpades av allmogebefolkningen i norra Dalarna. Överallt använde man flugsmällor, antingen enkla sådana av lövruskor eller särskilt framställda av läderbitar fastsatta på en käpp. Tjårade näverbitar, som fungerade som moderna flugpapper, var ett annat sätt att bekämpa dem (Levander 1947:338–339).

Levi Johansson ger också exempel på att allmogen förstod att använda giftbekämpning med hjälp stormhatten (*Aconitum lycoctonum*). Man lade bitar av dess rot, som innehåller giftiga alkaloider, däribland akonitin, i ett kärl med mjölk. ”Nog strök en hel del med av den soppan, men lillkasa levererade oupphörligen ett långt större antal”, skriver han. Med lillkasa avsågs ett avträde vid förstubron. Metoden har förekommit över hela norra Sverige där den nordliga stormhatten växer

vild (Svanberg 1998:232). Även den giftiga röda flugsvampen (*Amonita muscaria*) utnyttjades sedan gammalt för flugbekämpning (Linnaeus 1751:430–431; Harbe 1956:152; Levander 1947:339). Denna svamp, som är en av de få som har folkliga benämningar (*flugsopp*, *flugsvamp*), har fått sitt namn just på grund av dess gamla användning som fluggift. Svampbenämningen *flughesvamp* är belagd redan under 1500-talet, något som vittnar om att metoden är känd åtminstone sedan dess (Svanberg 2005). Linné uppger att i Småland användes gulsporre (*Linaria vulgaris*) blandad med söt mjölk för att döda flugor (Svanberg 1998:138). Säkert har även andra giftiga växter kommit till användning för samma ändamål.

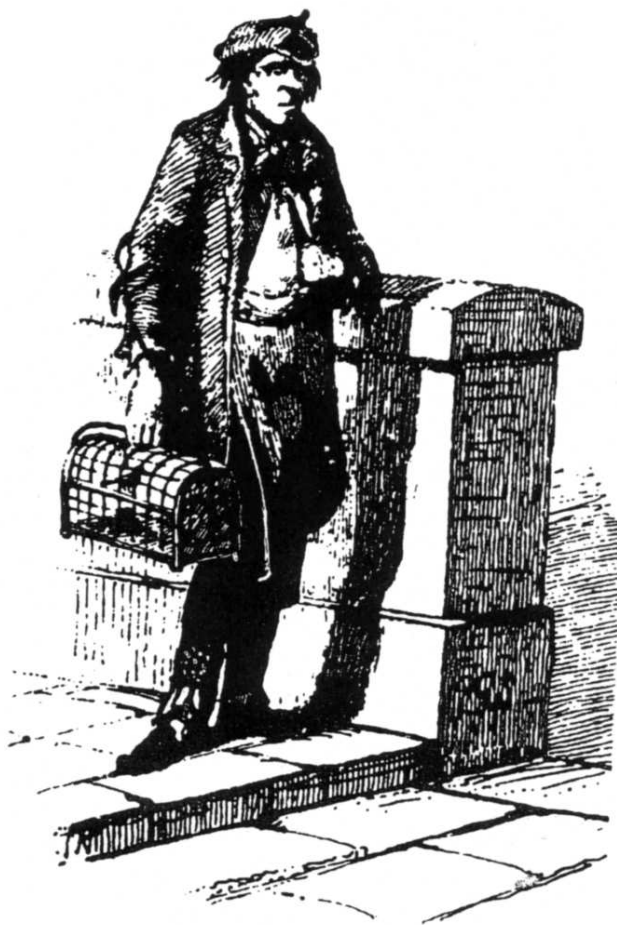
Det framväxande industrisamhället och växande insikter i hygien bidrog till ett betydligt mer mångfacetterat batteri av bekämpningsmedel mot flugplågan (Tullgren 1914:218–220; Trädgård 1922).

Fångna småfåglar

Självklart har allmogen i alla tider infångat småfåglar för olika ändamål, exempelvis som födoämne. Snösparvar fångades i stora mängder ännu i början av 1900-talet i Norrlands inland som ett välkommet tillskott i kosten (Svanberg 2001b). Allmogen har också tagit hem ungfåglar och fött upp dem på gården för att sedan vid behov slakta dem. Svanar och vildgäss kunde gödas över vintern på det sättet, men också tobisgrisslor och brushanar var föremål för hemuppfödning (Brusewitz 1982, Svanberg under utg., Svanberg & Ægisson under utg.). Det tycks för övrigt ha varit vanligt förekommande bland europeiska bönder att föda upp vilda fåglar på gården för olika ändamål (Gunda 1969).

Att hålla fåglar i fångenskap för sångens skull tycks i första hand ha hört hemma i prästhem, apotekar- och läkarbostäder samt i herrgårdsmiljöer. Också hos stadens hantverkare kunde man finna fågelburar med steglitsor, grönsiskor, domherrar och ibland en och annan kanariefågel. Linné och hans lärjungar ger åtskilliga exempel på detta från 1700-talets Sverige (Svanberg 2001a:32–46). Särskilda fågelfångare omtalas i Stockholm från 1700-talets början och framöver (Linnaeus 1740; Erixon 1949:11–12).

Däremot förekom det att bondpojkar fångade in fåglar att sälja till hugade köpare vid marknader och på kyrkbacken under söndagarna. Men det finns också uppgifter från 1800-talet att allmogebarn höll sångfåglar

En fågelfångare i Stockholm på 1860-talet.
Ur *Illustrerad Tidning* 1860.

i bur. Per Arvid Säve (1941:107) berättar från 1800-talets Gotland att det var framför allt i Visby som pojkar med limspö fångade och bedrev handel sinsemellan med domherrar, gråsiskor, steglitsor, grönsiskor och andra finkfåglar. Olof Christoffersson (1936:74–75) har gett en ganska detaljerad skildring av hur han fångade sångfåglar i Skåne på 1880-talet. M. O. J. Svedberg (1950:12) uppger från Skön i Medelpad att pojarna fångade grönsiskor med hjälp av en levande hona som hölls i en lockbur med nät omkring. Genom att sälja sångfåglar kunde man förtjäna några ören. Från Västerbottens landsbygd minns Otto Holm hur allmogepojkar under senare hälften av 1800-talet gärna fångade grönsiskor och höll som sångfåglar. De såldes också vid kyrkplatserna (Holm 1925, 1942).

Vi kan också nämna den roll infångade småfåglar, vanligen gråsparvar, spelade i folkliga julupptåg i Skåne på 1800-talet. Det kallades ”att springa med julfågeln”. Också här släpptes fåglarna lösa i stugan, men syftet var ett annat. Gråsparvar infångades i skymningen. Signe Forsberg (1929:7–9) berättar från Kivik:

De voro lätta att få tag i, emedan de höllo till under taksägget på de låga längorna. Något mer eller mindre klyftigt rim skrevs på en papperslapp och bands antingen om halsen eller benet på sparven. Vid mörkrets inträde och då alla husets folk voro församlade kring det stora stugubordet, öppnades dörren helt sakta på glänt och in genom dörrspringan kom en fågel flygande. Han flaxade rakt mot ljuset, vars små flammande lågor genast släcktes av luftdraget. Inne i den mörka stugan uppstod nu under muntert skratt och glam stor villervalla, innan man ånyo fått ljuset tända och infångat den förskrämda sparven, som suttit väl dold i någon mörk krok.

Det gällde sedan att ta fast skälmen som släppt in i fågeln och att därefter vidarebefordra den på samma sätt till någon granne (Christoffersson 1912). Seden har skildrats utförligt i en artikel av Nils-Arvid Bringéus (1973:141–149).

Gårdsnära fåglar och andra djur

Rörande vissa djurarter som levde i människans omedelbara närhet fanns i det förindustriella Sverige en utbredd uppfattning att man inte fick döda eller göra dem illa. Särskilt djur i ladugården ansågs det vara förkastligt, ja rent av farligt, att skada. Dit hör exempelvis tomtormen – det vill säga de snokar (*Natrix natrix*) som gärna hade sina tillhåll vid böndernas bostäder i äldre tid. Också lekatter, paddor och spindlar var djur som man skulle hantera försiktigt (Svanberg 2003).

Även flera fågelarter var direkt skyddade. Storken är ett känt exempel, ladusvalan och rödstjärten ett par andra. På ”landethålla bondekäringar för ganska farligt att göra något illa åt Rödstierten eller dess bo”, berättar Linné vid en föreläsning (Lönnerberg 1913:146). Det finns ytterligare fågelarter som bodde i människans närhet och skyddades genom olika tabuföreställningar (Svanberg under utg.).

Visst kan man tillskriva åtminstone en del av dessa arter viss ”nytta” för människan, exempelvis att de levde på olika för odlingsväxter skadliga insekter och på så vis var behjälpliga, men skyddet av djuren var förmodligen mer kopplat till böndernas föreställningar om bolycka – de skänkte lycka, trevnad och välstånd till gården – snarare än insikter i djurens roll som skadedjursbekämpare. Samtidigt ägde man kunskaper om vissa djur som skadedjursbekämpare. Det finns åtskilliga exempel på det. Man kan erinra om att sädesärlan (*Motacilla alba*) kallades *flugsmacka* i Bohuslän för att man observerat att den fångade flugor och andra insekter när den sprang omkring på tomten (Svanberg under utg.).

Friflygande skadedjursbekämpare

Sedvänjan att hålla fåglar friflygande i stugorna som flugfångare baseras givetvis på sådana insikter. Den finns belagd från flera håll i Norden, men uppgifterna är ganska sparsamma. Denna sedvänja tillhör den typ av domäner där det bevarade källmaterialet

är fragmentariskt, men där strödda belägg ändå frammanar ett mönster. Uppenbarligen förekom den här och var, något som Osbecks uppgifter från Halland vittnar om. Nyttan av den folkliga sedvänjan var också uppenbar för tidens utilitistiska handboks författare. Lorens Wolter Rothof rekommenderade exempelvis i sin hushållsbok från 1762, att man skulle tämja starar, som sedan kunde flyga fritt och hålla borta oönskade småkryp i huset (Rothof 1762:486).

Också från kontinenten finns en del uppgifter om att fåglar infångades för att bekämpa flugor. Särskilt flugsnappare ansågs särskilt lämpade för ändamålet (Wiese 1891:35). Om den svartvita flugsnapparen (*Ficedula hypoleuca*) berättar Alfred Brehm (1924:650), att om man låter den flyga fritt i rummet rensar den det snart grundligt på flugor och andra kryp. Efter ornitologen Karl Naumann återger Brehm också en skildring om en tysk bondpojke som infångat en grå flugsnapparhona (*Muscicapa striata*) med ungar. Flugsnapparhonan rensade effektivt hemmet på flugor. För att fågeln skulle få mat fick pojken föra den ”från stuga till stuga i den lilla byn och befriade invånarna från deras besvärliga gäster” (Brehm 1924: 647–648). Även vaktlar (*Coturnix coturnix*) tycks ha hållits i stugorna på kontinenten, bland annat för att äta småkryp (Brehm 1926:502). På den ungerska slätten höll bönderna till och med tornfalkar (*Falco tinnunculus*) inomhus för att hålla borta möss (Gunda 1969:494). Söker vi oss utanför Europas gränser finns det många exempel där vilda fåglar hållits i hemmen för olika ändamål (Gillmore 1950). I Mexiko var hemtamda tuppgökar (*Geococcyx californianus*) populära såväl inom- som utomhus, där de gjorde sig nyttiga ”genom att förtära möss, smärre ormar och andra kräldjur samt allehanda insekter” (Brehm 1925:627).

Vi hittar också yngre exempel från Sverige. Lantbrukaren Olof Christoffersson, uppvuxen i Lilla Fru Alstad, har gett en initierad skildring

från skånska Skytts härad. Han skriver i sin hembygdshistorik, att när kungsfåglar (*Regulus regulus*) på hösten återkom i trädgårdarna fångade bönderna några av dem genom att med en i tjära doppad *täckekäpp* peka under buken på fåglarna, när de satt i träden. Det gick mycket lätt, men man måste akta vingarna så att det inte kom tjära på dem, för då kunde fåglarna inte flyga. Tjäran avlägsnade man sedan med litet svinflott och så släppte man in fåglarna i stugan, där de snart blev alldeles orädda och flög fritt omkring i rummet och fångade flugor. Så snart de hade rensat rent för flugor flög de ut igen, men de kunde vara kvar inomhus upp till ett par veckor. Det hände att man också på samma sätt fångade gärdsmygar (*Troglodytes troglodytes*) och rödbröstar, det vill säga rödhakar (*Erithacus rubecula*), men de blev enligt Christoffersson aldrig tama, utan smet ut så fort tillfälle gavs (Christoffersson 1936:78).

Sedvänjan att hålla fåglar som skadedjursbekämpare tycks inte ha varit begränsad till södra Sverige. Även från Nordkalotten finns vittnesmål om att man ännu i början av 1900-talet höll tama vadare, såsom gluttsnäppa (*Tringa nebularia*), svartsnäppa (*Tringa erythropus*) och grönbena (*Tringa glareola*), i stugorna för att bekämpa skogskackerlackor (*Ectobius lapponicus*). Denna var ju länge en städse närvarande snyltgäst i stugorna. ”Håller sig i Lappmarcken, och gör dem stor skade på matwaror, i synnerhet när de torcka sin fisk i solen”, meddelar Linné som också tillägger att skogskackerlackorna kunde ”äta upp alltsammans på en natt” (Lönnberg 1913:233). Skogskackerlackor var ännu in på 1900-talet skadedjur i samevisten och nybyggarhem (Tullgren 1914:18). Även blåhake (*Luscinia svecica*) och rödstjärt (*Phoenicurus phoenicurus*) hölls som ohyresbekämpare i de nordfinska stugorna (Orstadius 1909).

Som Christofferssons skildring visar handlade det när det gäller småfåglar om att man helt enkelt fångade in vilda exemplar som

snart fann sig tillrätta inomhus och började fånga flugor och annan ohyra. Uppenbarligen kunde de vara ganska effektiva och efter några dagar återfick de sin frihet. Vad beträffar vadare och hönsfåglar handlade det säkert mer om fåglar som hölls i hemmen under betydligt längre tid. De var ju lätta att föda upp från att de var unga och kunde sedan hållas som ett slags husdjur.

Avslutningsvis skall jag anföra ett exempel från Uppsala. Linné var ju omvittnat intresserad av allehanda sällskapsdjur. Han brukade exempelvis gå till en bagare och därifrån hemföra hussysror (*Acheta domestica*), vars sång han gärna lät sig komma till ro av (Tullberg 1919:6). Uppenbarligen trivdes de väl i hans hus på Svartbäcken och förökade sig. ”De äro ledsamme, när de äro många, så väl för det de lägga sig i mat, som för deras ledsamma musique”, säger han själv. Linné berättar dock att man antingen kunde utrota dem med gift eller rök, men man kunde också om hösten infånga trädkrypare (*Certhia familiaris*) ”så håller han rent från dessa” (Lönberg 1913:234–235). Linné var alltså inte heller obekant med sedvänjan att hålla småfåglar som ohyrebekämpare.

Ingvar Svanberg, högskolelektor
Södertörns högskola och Uppsala universitet

Litteratur

- Brehm, Alfred 1924: *Djurens liv* 6. Stockholm: Familjeboken.
- Brehm, Alfred 1925: *Djurens liv* 7. Stockholm: Familjeboken.
- Brehm, Alfred 1926: *Djurens liv* 8. Stockholm: Familjeboken.
- Bringéus, Nils-Arvid 1973: ”Låt oss lustiga vara! Om skånska julupptåg”, s. 140–178 i: Nils-Arvid Bringéus (red.) *Skånska årsfester*. Lund: CWK Gleerup.
- Brusewitz, Gunnar 1982: ”När brushanen hörde till husdjuren”, s. 218–227 i: *Den nöjsamma nyttigheten: om natur och naturskådande i en svunnen tid*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Christoffersson, Olof 1912: ”Några skånska jullekar”, *Fataburen* 1912, s. 240–242.
- Christoffersson, Olof 1936: *Skytts härad: kulturhistorisk beskrivning*. Trelleborg: Allehanda.
- Erixon, Sigurd 1949: *Stockholms hamnarbetare före fackföreningens genombrott: en etnologisk studie*. Stockholm: Nordisk Rotogravyr.
- Forsberg, Signe 1929: *Folkliv och lekar. Det gamla byahemmets dagar från jul till Kiviks marknad*. Malmö: Framtiden.
- Gillmore, R. M. 1950: ”Fauna and Ethnozoology of South America”, s. 345–463 i: *Handbook of South American Indians* 6. Washington D.C.: Smithsonian Institution.
- Gunda, Béla 1969: ”Die Jagd und Domestikation des Kranichs bei den Ungarn”, *Anthropos* 63–64, s. 473–496.
- Harbe, Daniel 1956: *Folkminnen från Edsbergs härad* 2. Uppsala: Lundequistska.
- Holm, Otto 1925: ”Några fågelarters tidiga förekomst i Övre Norrland”, *Fauna och flora* 20, s. 225–229.
- Holm, Otto 1942: ”Lövängers högre djurvärld”, s. 51–186 i: Carl Holm (red.) *Lövänger: en sockenbeskrivning* 1, Umeå.
- Johansson, Levi 1927: ”Om renlighetsförhållanden i Frostviken (Jämtland)”, *Svenska Landsmål och Svenskt Folkliv* 1927:4 (177), s. 119–138.
- Levander, Lars 1947: *Övre Dalarnas bondekultur under 1800-talets förra hälft* 3. Stockholm: Jonson & Winter.
- Linnaeus, Carl 1740: ”Beskrifning på Snö-Sparfwen”, *Kongl. Vetenskaps Academiens Handlingar* 1740, s. 362–368.
- Linnaeus, Carl 1751: *Skånska Resa*. Stockholm.
- Lönberg, Einar 1913: *Linnés föreläsningar öfver djurriket*. Uppsala.
- Orstadius, Ernst 1909: ”Vadare som husdjur”, *Fauna och flora* 4, s. 44–45.
- Osbeck, Pehr 1996: *Djur och natur i södra Halland under 1700-talet*. Halmstad: Spektra.
- Rothof, Lorens Wolter 1762: *Hushålls-Magasin. Första delen om Hushålls-Ämnen Til Deras nytta, bruk och skada, Beskrefne Uti Oeconomiska Föreläsningar*. Skara.
- Svanberg, Ingvar 1998: *Människor och växter: folklig botanik i Sverige från ”ag” till ”örtbad”*. Stockholm: Arena.
- Svanberg, Ingvar 2001a: *Siskeburar och guldfiskskålar: ur sällskapsjurens kulturhistoria*. Stockholm: Arena.

- Svanberg, Ingvar 2001b: "The Snow Bunting (*Plectrophenax nivalis*) as Food in the Northern Circumpolar Region", *Fróðskaparrit: Annales Societatis Scientiarum Færoensis* 48, s. 29–40.
- Svanberg, Ingvar 2003: "Tomtormar: snoken (*Natrix natrix*) i svensk folklig biologi", *Svenska Landsmål och Svenskt Folkliv* 328, s. 139–162.
- Svanberg, Ingvar 2004: "Brandgul lilja (*Lilium bulbiferum*) i allmogens trädgårdar", *Uppland: årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund* 2004, s. 99–116.
- Svanberg, Ingvar 2005: "Röd flugsvamp, *Amanita muscaria*", s. 461–462 i: *Människan och florán: etnobiologi i Sverige* 2. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Svanberg, Ingvar under utg.: *Gäddfräs och vippröva: folklig ornitologi i Sverige*. Stockholm: Dialogos.
- Svanberg, Ingvar & Sigurður Ægisson under utg.: "Black Guillemot (*Cepphus grylle*) in North European Folk Ornithology", *Scripta Islandica* 56.
- Svedberg, M. O. J. 1950: *Från gamla Skön* 2. Sundsvall.
- Säve, Per Arvid 1941: *Boskapsskötseln på Gotland samt fåren på Gotland*. Visby: Ridelius.
- Trädgård, Ivar 1922: *Husflugan och dess syndaregister*. Göteborg: Fabriken Tomten.
- Tullberg, Tycho 1919: "Familjetraditioner om Linné", *Svenska Linné-Sällskapets Årsskrift* 2, s. 1–20.
- Tullgren, Alb. 1914: *Våra snyltgäster*. Stockholm: Norstedts.
- Wiese, V. 1891: *De nordiske stuefugle, deres røgt og pleje*. Kjøbenhavn.

SUMMARY

Living Flycatchers

About Keeping Wild Birds for Controlling Pests

Flies were a general problem for the peasantry in pre-industrial society. Due to presence of excrement, foodstuff and rubbish in and around the houses flies of many species thrived in this environment. There were of course many ways of trying to control them. Mechanical extermination by using homemade fly flaps was one way; various kind of poison (fly agarics, wolf's-bane, common toadflax) was another. One more primitive way of biological controlling the indoor pests was to catch wild insectivorous birds and release them in the house.

In the sources there are several examples of this from southern Sweden, northern Finland and various places in central Europe. Although we have no information about how common it was it seems to have been a widespread practice among the peasantry. Also Carl Linnaeus was familiar with this method. When house crickets (*Acheta domesticus*) became too numerous in his home, he captured a tree creeper (*Certhia familiaris*) to control them.